

De levensfilosofie van apostel L. Slok

Uitzonderlijk in tijd en plaats?

tekst E. Hamstra

INTRO

De aanleiding om dit artikel te schrijven is de honderdste geboortedag van apostel L. Slok, 21 augustus 2004. Twintig jaar na zijn overlijden is het mogelijk om op afstand te kijken naar de betekenis van zijn leven en werken. Het gaat om een eerste verkenning van de betekenis van zijn denken in een groter verband dan alleen het apostolische Werk. Het heeft ook betekenis voor het religieus (filosofisch) denken in het algemeen. Veel is binnen de muren van Het Apostolisch Genootschap gebeven. Zijn gedachtegoed heeft echter meer in zich dan dat het alleen tot ingewijden beperkt zou mogen blijven. Daarom heb ik gezocht naar overeenstemming in denken (levensfilosofie) met dat van andere denkers. Er is een aantal (mogelijke) verbanden aangegeven in deze eerste verkenning.

Hiermee ga ik bewust voorbij aan zoveel andere, voor velen dierbare aspecten van het leven van de apostel. Hij was immers in de eerste plaats zielsverzorger voor meer dan twintigduizend gelovigen. Eenieder heeft daaraan zijn eigen herinneringen en interpretaties. Hoewel hij geen filosoof of theoloog was, ontkwam hij niet aan keuzes, waar min of meer een impliciete filosofie/theologie in opgesloten was. Dat hij daarvoor voortbouwde op de filosofie die zijn voorgangers - in het bijzonder apostel J.H. van Oosbree - uitgedacht hadden, spreekt vanzelf. Deze filosofie kort naar voren brengen beschouw ik als een eervolle opdracht. Het is geen gemakkelijke taak, want er zijn zeker 4000 bladzijden aan Weekbrieven en verslagen van samenkomsten, waarin hij zijn gedachten heeft uiteengezet.. Het is binnen Het Apostolisch Genootschap een nog redelijk nieuwe manier om het eigen gedachtegoed zo te benaderen. Dit past binnen het beleid van meer openheid. Mogelijk biedt het een opening om hierover met anderen in gesprek te komen.

Een nieuw godsbeeld: een Copernicaanse revolutie

Martin Buber (joods filosoof 1878-1965) meende dat God even afwezig was in die tijd, dat hij geen contact zocht met de mens zoals dat op verscheidene momenten in de geschiedenis wel voorgekomen is bijvoorbeeld aan het kruis, als Jezus vraagt aan God, waarom hij hem verlaten heeft.

Friedrich Nietzsche (Duits filosoof) had in 1886 de ‘dolle mens’ die God zocht, laten beweren dat God dood was (zie: *De vrolijke wetenschap*, pag. 130-131). Hij heeft hieraan toegevoegd dat als God dood is, de mens de volledige verantwoordelijkheid moet dragen voor zijn eigen leven. Het aardse leven krijgt dan de hoogste waarde. Er bestaat geen absolute werkelijkheid meer achter de alledaagse werkelijkheid.

Door de ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog rees bij vele denkers (theologen en filosofen) de vraag naar het bestaan van God. Als God bestaat, hoe kon hij Auschwitz dan toestaan?

Na de oorlog en in de periode dat de relatie met de Neu Apostolische Kirche onduidelijk was, nam de apostel de vrijheid om de gedachten van apostel Van Oosbree over God (wat waren die dan?) verder tot ontwikkeling te brengen. Gesymboliseerd in de woorden ‘Wij zijn er voor God’ in 1949 in het Goffertstadion te Nijmegen, bracht hij een omwenteling teweeg in het denken over God, die te vergelijken is met de ontdekking van Copernicus dat de zon en niet de aarde het centrum van het heelal was.

Het was geen nieuwe gedachte. Het bijzondere was, dat velen deze gedachten volgden en daar voor hun eigen leven praktische consequenties uit wilden trekken, met andere woorden hun geloofsleven ernaar wilden inrichten.

Dat het geen nieuwe gedachte was, blijkt onder andere uit wat H. Bergson (Frans filosoof 1859-1940) schrijft in *Les deux sources*: 'De mystici getuigen eenstemmig, dat God ons nodig heeft, zoals wij God'(citaat, 1932).

De Bijbel: geschiedenis- en cultuurboek

De apostel nam hiermee tevens afstand van de Bijbel als het onbetwistbare woord Gods. Voor hem was de Bijbel een belangrijk geschiedenis- en cultuurboek. Het wetenschappelijk onderzoek naar de herkomst van de Bijbel had toen al het een en ander opgeleverd, maar het is niet bekend of de apostel daarvan op de hoogte was. Binnen het apostolische Werk in Nederland was de vrije uitleg van de Bijbel al gebruikelijk (zie Tang; B. Brand).

Hij bleef in zijn denken wel de terminologie van de Bijbel gebruiken en ontleende er voor zijn zielsverzorging ook vele voorbeelden aan. Opvallend is ook, dat hij in oudtestamentische termen sprak over het Gods Volk en de Man Gods. Dit was in het christelijke geloof nooit zo geweest. God zou met zijn Volk (de apostolischen) een verbond hebben, zoals de God van het Oude Testament dat had met het joodse volk. De apostel was een Man Gods, zoals er ook mannen Gods als Mozes en Abraham geweest waren. Hij sprak gelijk hen als Mond Gods (later Christus genaamd) 'de woorden des eeuwigen levens'. De erkenning dat hij de woorden des eeuwigen levens sprak, stond centraal in de eigening (inwijding; confirmatie) van nieuwe lidmaten. Hij voerde daarmee een geloofsbeginsel in, waarbij hij absolute overgave aan de Man Gods als enige voorwaarde stelde om tot Het Apostolisch Genootschap toe te treden. God zou met de mens een Heilsplan hebben. De mens moest zich daarvan bewust worden. De Man Gods voelde zich geroepen om hiervan bewust te maken. Ontdekte de mens zijn roeping in deze zin, dan kwam hij als mens aan zijn bestemming.

De mythe van Jezus

De mythe rond de persoon van Jezus werd door hem verworpen. Ook nam hij afscheid van de wederkomstgedachte.

Hij stelde zich hier als agnosticus* op: we weten hierover niks en dan kunnen we er maar beter over zwijgen. Hij zag meer in het vervullen van die belofte van de wederkomst in de eigen tijd en om zorg te dragen voor het waarachtig Man Gods en Gods Volk zijn (*Zegen van de Twijfel*). In die zin is hij steeds een pragmaticus (zorgen dat denken in daadwerkelijk handelen wordt omgezet) en antidogmaticus geweest. Het dogma van de Godmens Jezus - de opvatting dat Jezus zowel God als mens en de eniggeboren Zoon van God was - had geen betekenis voor hem. Deze mythen bleken bij nadere beschouwing ook ontleend te zijn aan de Griekse godentraditie (zie ook C.J. Schuurman).

Door deze opvattingen verloor het apostolische geloof ook haar openbaringsgrond. In de statuten van Het Apostolisch Genootschap werd eind 1951 vastgelegd, dat men het werk van Jezus van Nazareth wilde voortzetten. Daarmee werd het een vereniging met een cultureel doel zoals de apostel dat ook wilde. Het ging om het voortzetten van de Christuscultuur, het verwerklijken van de Christusgezindheid in eigen leven.

Met het afwijzen van het bovennatuurlijke van Jezus ontstaat volgens J. Huxley een religie zonder openbaring, hetgeen leidt tot een evolutionair humanisme (*Honest to God*, pag. 127). Een herkenbare uitspraak voor de leden van Het Apostolisch Genootschap van deze tijd!

Erkenning van Christuszijn

Nog geen half jaar na de juridische verzelfstandiging wordt de apostel door oudste Elberts op tweede paasdag begroet als de Christus. In de periode daaraan voorafgaand preludeert hij in

zijn Weekbrieven veel op Christuszijn. Hij geeft hiermee aan dat dit hem erg bezighoudt. Het is uiteindelijk de erkenning van het Volk die hem deze naam en opdracht verstrekt, die hij tot zijn dood met volledige inzet zal waarmaken. Het werk voortzetten van de Christus (voor hem ook de Geroepene) is zo geworden tot het daadwerkelijk de eigentijdse Christus zijn, ook wel genoemd: de Christusfunctie vervullen in de eigen tijd. Dit is een unieke gebeurtenis, die nagenoeg (met reden) voor de 'buitenwereld' stil gehouden werd. Christus zou in alle stilte met zijn Volk het werk doen dat voor de gehele mensheid bedoeld was.

Er is ook geen enkele bewijsgrond aan te geven voor het Christuszijn van de apostel anders dan de erkenning door zijn volgelingen en de ervaringen van hen met hem in die hoedanigheid. Het vergt een daad van geloof om tot deze erkenning te komen. Historisch, filosofisch en theologisch ontbreekt iedere redelijke of mythische verantwoording. Dat gold in feite ook voor Jezus van Nazareth, hoewel hij binnen de joodse traditie leefde. Binnen dit geloof was een Messias voorspeld. Uiteindelijk werd Jezus niet als de Gezalfde (Messias) erkend, niet als degene die de Mozaïsche wetten vervulde. De verantwoording en waarborging kwamen achteraf in vastgelegde dogma's van de concilies in de eerste eeuwen van het nieuwe christelijke geloof. Daarmee was de mythe omtrent Jezus in het leven geroepen, die tot onze dagen is blijven voortbestaan

Dat de apostel zich Christus liet noemen, wordt door sommigen binnen het genootschap als een logische stap in de ontwikkeling van het apostolische Werk in Nederland gezien. Het is de ultieme vervulling van de wederkomstgedachte die vanaf het ontstaan van de apostolische beweging in Engeland had geleefd. Andere apostolische groeperingen noemen het een dwaling (Tang). Mijns inziens was het binnen de gedachtewereld van die tijd geen noodzakelijke stap. De Christusgezindheid bewijzen in het eigen leven kon ook met de apostel als geestelijk voorbeeld en leidsman. Het is voor mij het bewijs, dat de gelovigen heel uitzonderlijke eigenschappen in hem erkenden en met de erkenning van het eigentijdse Christuszijn dit wilden uitdrukken. De apostel kreeg hiermee wel een uitzonderlijk zware taakopdracht, die heel uniek was.

Kerk of Werk

Christus de bruidegom en het Volk de bruid symboliseren een innige liefdesverhouding. Het is het Liefdesevangelie van Jezus dat in het apostolische volk opnieuw een kans zou krijgen zich te bewijzen, want in de Kerk was dit te veel gevangen in dogmatiek en formalisme, aldus de apostel.

Wat hem werkelijk voor ogen moet hebben gestaan, zou wel eens dicht in de buurt kunnen liggen van wat Bergson beschrijft als de open of dynamische moraal. Deze moraal is volgens hem tot openbaring gebracht door de ethiek van het evangelie. Die leidt in tegenstelling tot de gesloten moraal niet tot solidariteit maar tot menselijke broederschap. De open moraal is alleen aan grote bevoorrechte persoonlijkheden (zedelijke persoonlijkheden) voorgehouden. Zij zijn het voorbeeld voor velen. Er gaat een appèl van hen uit. Hun existentie is dat appèl. Zij hebben een bijzonder scheppend vermogen.

Wie de apostel heeft gekend in zijn werk als de Christus en in de uitkomsten daarvan, zal kunnen beamen dat hij zo'n bevoorrechte persoonlijkheid moet zijn geweest. Hij stond de universele liefde voor, liefde voor de mens en daarmee voor de mensheid. Hij was bereid en bewees dat ook, altijd op onbaatzuchtige wijze het Godsvolk (de gelovigen) en de mensheid te willen blijven liefhebben. De scheppende levensdrang (= 'l'élán vital'; term van Bergson) voelde hij intuïtief aan en hij wist de ziel van mensen te raken, zodat zij zich één voelden met het levensprincipe (de Graaf en Bakker over Bergson in: *De mondige mens tussen goed en kwaad*, pag.126-132).

Levenskracht of 'l'élan vital'

Deze open moraal kan leiden tot een dynamische religie. Volgens Bergson is dit de terugkeer naar de scheppende kracht van het 'élan vital'. Apostel L.Slok lijkt die 'bevoorrechte' persoonlijkheid, die in de hoedanigheid van Christus (de kans gekregen binnen een kleine christelijke groepering), het contact met het 'élan vital' (Bergson gebruikt de woorden élan vital, God, scheppende energie en natuur door elkaar) herstelt. Daarnaast probeert hij zijn gedachten vaak met verhalen c.q. metaforen/vergelijkingen te verduidelijken; heel vaak ook met analogieën tussen het natuurlijke en het geestelijke leven. Hij heeft in het bijzonder respect voor de geneeskunde. Hij vergelijkt het werk van het Volk Gods wel eens met het werken aan het hart van de mensheid (een openhartoperatie) en vergelijkt zichzelf met een zielenarts (psychiater).

Bergson werd verweten dat hij een anti-intellectualist was. Hij zag in intellect en intuïtie duidelijk twee verschillende functies. De apostel beschermde heel duidelijk het eigene van het geloofsleven ('dat is een gevoel') tegenover het rationele van de wetenschap en techniek. Dat paste goed binnen het denken van de christelijke traditie van de 'eenvoudigen van geest'. Hij moet ook heel intuïtief te werk zijn gegaan. Binnen Het Apostolisch Genootschap kwam enige filosofische of theologische bezinning over de eigen geloofsgronden dan ook niet van de grond. Dat bleef uitsluitend voorbehouden aan de apostel of volledig onder zijn gezag (*De zegen van de twijfel*).

Zijn opvatting was dat de ontwikkeling van de mensheid te veel buiten de mens om gegaan was (in wetenschap en techniek) en dat de menselijke ziel daarbij achtergebleven was. Hij wilde binnen het apostolische Werk vooral aandacht schenken aan de ontwikkeling van het zielenleven (zielsverzorging).

Eerlijk voor God

Vrijwel nooit gaf hij in zijn Weekbrieven aan, dat hij bepaalde gedachten ontleend had aan anderen. Het is bekend dat een publicatie in 1963 hem sterk heeft aangesproken namelijk *Honest to God* van John A.T. Robinson, een anglicaanse bisschop. Het is een persoonlijk geschreven boek, een oproep aan de Kerk om tot een revolutie over te gaan in het gebruik van het beeld van God als een man met baard ergens in het universum.

Robinson hoort tot een beweging van theologen, waarvan Paul Tillich de oprichter is. Tillich heeft zijn hele leven gestreden tegen het gepersonifieerde godsbeeld. Volgens hem gelooft geen weldenkend intellectueel dat meer. Als de Kerk eraan vasthoudt, zal dit leiden tot verdere ontkerkelijking. God is in zijn visie een woord dat we gebruiken om de diepte van ons leven mee aan te geven. God is niet daarbuiten ergens, maar binnen in ons voor zover we diepe emoties en verbondenheid beleven. Ons zijn is gegrond in God. 'God is love, purpose and grace.'

Deze opvatting van God komt helemaal overeen met de opvatting van apostel L. Slok. Ook dat God in de diepte van het leven tot uiting komt en wel in 'mooie tussenmenselijke verhoudingen'. In de liedtekst 'Mijn God als Apostel' komt dit ook tot uitdrukking. Het gaat om het God-als-mens-evangelie. Liefdeloosheid, tekort aan liefde, is volgens de apostel het kwaad in de wereld. Dat komt tot stand als mensen God in zichzelf geen kans geven. Mensen zijn in zijn ogen zelf verantwoordelijk voor het kwaad zoals dat van wereldoorlogen. Dat kan niet aan God toegeschreven worden. De mens is ervoor verantwoordelijk, dat God er zijn kan en blijven kan als Liefdesmacht. De schepping is een mysterie. Er is een Levensschenker. Er bestaan eeuwige levenswetten zoals de zwaartekracht. Ook op het zielsterrein zijn die er. Daar rekening mee houden getuigt van levenswijsheid. God heeft de mens nodig, zoals de mens God nodig heeft.

Perspectief der ziel

Er is ons in ieder geval bekend, dat de apostel verschillende boeken van C.J. Schuurman heeft gelezen en soms uitvoerig geparafraseerd in zijn Weekbrieven, zonder het als citaat op te geven. E. Niessen heeft dit in een niet-gepubliceerd artikel duidelijk uiteengezet en aangetoond. De apostel heeft, zo ik heb kunnen nagaan, nooit in zijn Weekbrieven of mondeling enig gewag gemaakt van aan Schuurman ontleende ideeën. Over de reden daarvan valt alleen maar te gissen. Mogelijk hanteerde hij dezelfde stelregel als Schuurman zelf in zijn boekje *Perspectief der ziel*. Hierin noemt Schuurman geen namen van bekende psychologen en denkers om de lezer 'niet af te leiden van wat anderen gezegd hebben maar wat zijzelf op den bodem van hun ziel eigenlijk denken en voelen' (pag.11). Schuurman kon dit in die tijd zo doen zonder van plagiaat beschuldigd te worden. Hieruit spreekt mede het bijzondere van Schuurmans bedoelingen. Hij zegt er zelf van dat hij geen autoriteit wil zijn, maar iets wil aanreiken wat de lezer zelfstandig en op eigen manier creatief kan gaan uitwerken (Niessen, 2003; Niessen noemt het terecht het hernemen van thema's van Schuurman door de apostel). De apostel wilde door zijn geestelijke verzorging de gelovigen zelf aan het denken en scheppen zetten. Mogelijk gingen Schuurmans bedoelingen hem toch te ver in de zin dat hij wel als autoriteit gezien wilde worden in tegenstelling tot Schuurman. De laatste heeft ongetwijfeld een inspirerende mensvisie aan het licht gebracht waarin velen zich konden herkennen. Echter hij kreeg binnen de wetenschappelijke en filosofische wereld niet de erkenning die hij verdiende door zijn onorthodoxe manier van filosofie en wetenschap bedrijven. Hij had het ook niet zo op professionele filosofen, omdat het hen om denken ging in plaats van om liefde voor de wijsheid. Ook uit dit aspect spreekt zijn duidelijke intentie om tot tastbare resultaten te komen voor het praktische menszijn.

De werken van Schuurman hebben veel in zich wat voor apostolischen belangrijk zou kunnen zijn: het wetenschappelijk en filosofisch/theologisch grondvesten van een praktische, heldere mensvisie, mede gebaseerd op een begrijpen van de mens van zichzelf (zelfbewustzijn). Geen wonder dat het de apostel bijzonder aansprak, vooral om het laatste.

Bij Schuurman ontstonden gespreksgroepen die leidden tot het Centrum voor Zelfbezinning, dat als doel had de geestelijke volksgezondheid te bevorderen. Dit centrum bestaat nog steeds. Het ging en gaat daarin voornamelijk om 'verhoging van het niveau van bewustzijn met betrekking tot individuele en maatschappelijke problemen en de oplossing ervan' (Niessen 2003). Ook hierin ontdekken we een sterke overeenkomst met het denken van de apostel. Verhoging van bewustzijn leidt bij hem tot het ontdekken van de roeping van de mens ten opzichte van het hogere.

Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk uitvoerig uit te weiden over de invloed van de ideeën van Schuurman op het denken van apostel L. Slok. We weten dat het vooral gaat om de invloed van het boek *Op zoek naar de mens*, dat hij gelezen heeft. Mijn voorlopige indruk is dat de apostel meer de herkenning vond van al bij hem bestaande gedachten dan dat het zijn denken ingrijpend heeft veranderd.

Om een indruk te geven welke begrippen mogelijk ontleend zijn aan Schuurman, citeer ik hier nogmaals het niet-gepubliceerde artikel van Niessen:

Het gaat om begrippen als: perspectief der ziel, alles is een voorlopige veronderstelling, egotiek en erotiek (volgens Schuurman een basisdynamiek in de mensheidsgeschiedenis), de ziel als brandpunt van het scheppingsproces, de ziel als ontmoetingsveld tussen binnen- en buitenwereld, zielscontact als samenaanraking van hetzelfde, honger naar de werkelijkheid, openbaring van het verborgene, de verschillende fasen in een huwelijk etc. (Niessen, 2003).

Frappant is bijvoorbeeld ook zijn interesse in de mythologie als een bron van kennis over de diepere roerselen van de mens. In verschillende kerstspelen werden mythen opgevoerd: een van Schuurmans bronnen van kennis over het onbewuste zielenleven van de mens betreft de mythen.

Samenvatting en conclusie

De honderdste geboortedag van apostel L. Slok is aanleiding zijn gedachtewereld in een breder verband te plaatsen. Hij was in de twintigste eeuw de eerste apostel, die binnen Het Apostolisch Genootschap de volledige vrijheid (los van de Neu Apostolische Kirche) kreeg zijn opvattingen over God en de mens uit te dragen. Wat in het denken van zijn voorganger, apostel J.H. van Oosbree, al besloten lag, bracht hij aan de oppervlakte. Dit was een volledig nieuwe gods- en mensopvatting. Hiermee brak hij met bestaande christelijke dogma's over de Bijbel en Jezus. Echter deze gedachten stonden niet op zichzelf. In de theologische en filosofische literatuur kwamen ze verspreid voor. Het nieuwe was in die tijd, dat deze gedachten binnen een kerkgenootschap volledig aanvaard werden en gepraktiseerd. Hij werd door de gelovigen van Het Apostolisch Genootschap beleden als de eigentijdse Christus. In de ogen van de filosoof Henri Bergson kan de apostel beschouwd worden als een van de bevoorrechte personen die een dynamische religie weten te grondvesten. Zijn denken vertoont de kenmerken van Bergsons vitalisme, waarbij het 'élan vital' (de levenskracht, God) centraal staat.

In *Honest to God* (1963) komt John A.T. Robinson tot de bekentenis het persoonlijke godsbeeld niet meer te kunnen accepteren. Hij behoort tot een groep theologen onder wie Tillich en Bonhoeffer. Hun gedachten vertonen zekere overeenkomsten met die van de apostel. Het boek is in 1963 gepubliceerd, maar de denkbeelden waren er al eerder.

Wie de apostel zeker geïnspireerd heeft en aan wie hij enige begrippen voor zijn geestelijke verzorging ontleend heeft, is de psychiater/filosoof C.J. Schuurman. Hij heeft er in enkele Weekbrieven belangrijke alinea's uit geparafraseerd. De wijze waarop Schuurman kennis en inzichten uit psychiatrie, psychologie, theologie en mythologie, maar ook uit eigen introspectie wist te verwoorden, zal hij hebben herkend; dat moet hem geboeid hebben.

Deze aanzet om het gedachtegoed van apostel L. Slok in een breder filosofisch/theologisch kader te plaatsen, levert interessante verbanden op. Het is nuttig daar verder onderzoek naar te doen met het oog op de verdere situering van het gedachtegoed van Het Apostolisch Genootschap in de samenleving. Dat is dan tevens van belang voor de verdere ontwikkeling van het genootschap.

Literatuur:

1. Adolfs, R. (1997) *De afwezigheid van God*. Baarn: Ten Have
2. Bor, J. (1990) *Bergson en de onmiddellijke ervaring*. Meppel: Boom
3. Bergson, H. (1989) *Inleiding tot de metafysica*. Vert. E. de Marez Oyens. Meppel: Boom
4. Bergson, H. (64e druk 1951, eerste druk 1932) *Les deux sources de la morale et de la religion*. Parijs: Presses universitaires de France
5. Brand, B.L. (2001) *De apostolischen*. Kampen: Kok

6. Brand, B.L. (2000) *Van wederkomstverwachting tot werk in de wereld*. Baarn: Het Apostolisch Genootschap
7. De Graaf, J. en ,*Bergson* Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2^e druk 1966; pag. 126-132 Bakker R. (1961) *De mondige mens tussen goed en kwaad*,
8. *De zegen van de twijfel* (1976) Bussum
9. Edwards, Paul en Pap (Derde druk, 1973 pag. 398-402) *Arthur The existence of God Introduction Bishop Robinson's theological reconstruction*. A modern introduction tot philosophy. New York, London: Mac Millan
10. Lehmann, Johannes (tweede druk 1971) *Jezus rapport Opheldering van een misvatting*. Deventer: N. Kluwer (deze kan er volgens mij uit: Nan)
11. Niessen, E. (2003) *C.J. Schuurman en zijn invloed op het denken van apostel L. Slok*. Niet gepubliceerd onderzoek
12. Robinson, John A.T. (zesde druk 1963) *Honest to God*. London+ SCM Press Ltd.
13. Schillebeeckx, E. (zesde druk 1979; eerste druk 1975) *Jezus het verhaal van een levende*. Boemendaal: Nelissen
14. Schuurman, C.J. (tweede druk 1945) *Perspectief der ziel*. Arnhem: Van Loghum Slaterus
15. Schuurman, C.J. (1955) *Grondpatronen van psychische ontsporing*. Arnhem: Van Loghum Slaterus
16. Schuurman, C.J. (tweede druk 1976) *Op zoek naar de mens*. Leiden: Sijthoff; (1965) Deventer: Ankh Hermes
17. Schuurman, C.J. (Vierde druk, 1995, eerste druk 1961) *De medemens en wij*. Deventer: Ankh Hermes
18. Schuurman, C.J. (Tweede druk, 1978, eerste druk 1970) *Stem uit de diepte*. Deventer: Ankh Hermes
19. Schuurman, C.J. (Tweede druk 1975, eerste druk 1961) *Psychologie, godsdienst en religie*. Deventer: Ankh Hermes
20. Störig, H. (1964) *Levensfilosofie, vitalisme en historicisme (Bergson) in Geschiedenis van de filosofie, deel II*. Utrecht: Antwerpen Spectrum
21. Tang, M.J. (Derde druk 1984) *Het Apostolische werk in Nederland*. Den Haag: Boekencentrum
22. *Van Licht tot licht*. (tweede druk 1933) Amsterdam: De Centrale Administratie der H.A.Z.G.

*agnosticisme

(filosofie) De vooral door Spencer en Huxley ontwikkelde leer, dat we geen kennis kunnen hebben van een boven onze ervaring uitgaande orde.